

NIE
TYLKO
PRZEMYSŁOWA

Dzieciństwo w Litzmannstadt

Каталог виставки

**НЕ ЛИШЕ ПШЕМИСЛОВА...
Дитинство в Ліцманштадт**

Авторки стендів виставки та каталогу
др Аґнешка Фрончек-Кварта
Анна Дудек

Авторка аранжації виставки та графічного проєкту каталогу
Рената Боровська

Мовна редакція стендів та каталогу
Шимон Новак

Видавець
Музей польських дітей - жертв тоталітаризму.
Німецький нацистський табір для польських дітей в Лодзі
(1942-1945)

При опрацюванні титульного стенду та обклашки використано:
фотокартки конструктору з набору з колекцій Музею іграшок та забави в Кельцях та
фотографію валізи примусового працівника Владислава Тенгоса.

Музей хоче подякувати Мальвіні Ратайчик
за участь у фотосесії,
що становить підставу опрацювання титульного стенду виставки та обкладинки
каталогу.

Лодзь 2024

ISBN 978-83-972544-9-7
Усі права захищені

Не лише Пшемислова...

Дитинство в Ліцманштадт

Шановне Панство,

Окупована Лодзь була перетворена на перевалочний центр, однак цього разу не товарів, а людей. Німецька влада по-своєму визначала людяність мешканців цих земель, відповідно до їх «користі» для Третього Рейху. У тому всьому опинилася дитина, яка з дня на день втрачала свої права та підстави для функціонування. „Дитина - в'язень", заслана до таборів та гетто. „Дитина - сирота, напівсирота", відправлена до дитячих будинків, або прийомних родин. „Регерманізована дитина", що разом із батьками вписана до Volksliste. „Викрадена дитина", призначена для германізації. „Засуджена дитина", що перебуває в ізоляторах та в'язницях. „Дитина «Zögling» – вихованець", в'язень, що потрапив до Jugendschutzlager на Пшемисловій, Дзержонзній чи Константинові-Лодзькому. „Дитина-учень" навчальних майстерень Міністерства авіації III Рейху. „Виселена дитина", ув'язнена в переселенських та перехідних таборах. „Дитина - примусовий робітник", відправлена на рабську працю. „Дитина «Banditen Kinder», «Terroristen Kinder» з сімей, заангажованих в польське незалежницьке підпілля.

У 80-ту річницю ліквідації німецького табору для польських дітей та молоді на вул. Пшемислова в Лодзі Музей Польських дітей – жертв тоталітаризму в Лодзі представляє виставку «Не лише Пшемислова... дитинство в Ліцманштадт».

Цією ініціативою Музей хоче вшанувати пам'ять наймолодших жертв Другої світової війни в Лодзі та околицях. Відкриття виставки під відкритим небом – це також можливість урочисто започаткувати акцію «Врятувати від забуття», метою якої є збереження пам'яток дітей війни. Музей разом із партнерами чекає на всіх охочих, що готові передати пам'ятні речі дітей війни, наприклад листи, фотографії, особисті речі, документи, що підтверджують їх воєнну долю. Закликаємо живих свідків тих днів у співпраці з музеєм записати свої спогади. Здобуті таким чином колекції стануть елементом майбутньої виставки. Спогади та предмети втрачають свій блиск і потрапляють у забуття чи підлягають знищенню. Це останній момент, щоби їх врятувати. Збережемо спільну пам'ять про дітей війни.

Директор і працівники
Музею польських дітей – жертв тоталітаризму

ZGŁOŚ SIĘ

ЗБЕРЕГТИ ВІД ЗАБУТТЯ

Не лише Пшемислова, не лише Лодзь ...

Горища, підвали і шухляди досі зберігають пам'ятні речі часів Другої світової війни та німецької окупації, розповідаючи дитячі історії про війну. Це елемент нашої національної ідентичності. У Польщі немає родини, яка б уникла травми війни 1939-1945 років. Працівники музею розкривають фрагменти власної сімейної історії.

Подивіться на свою родину та поділіться з нами своєю історією. Давайте разом збережемо від забуття та знищення пам'ятки дитячої пам'яті часів війни та окупації.

Джерело фото:

Дідусь Владек - Владислав Тенгос, нар. 22 IV 1926 р. в Дзеравах неподалік Кола. У віці 16 років його вивезли на примусові роботи до Мюнхена на завод BMW, що виробляв авіаційні двигуни для Люфтваффе. Його розмістили в підтаборі Аллах концтабору Дахау. Пережив бомбардування заводу. Після визволення був перевезений американцями до Кобурга. У липні 1945 року повернувся на батьківщину. Помер 5 серпня 1996 року. (Колекція родини Фрончек).

Бабуся Яся - Яніна Дудек, ур. Віденська, нар. 11 IV 1928 р. у Ласках в околицях Белхатова. У 16 років була заслана до переселенчих таборів на вул. Łąkowa та на вул. Корепніка, далі працювала примусовим працівником на фабриці Bamberg AG в Wuppertalu. Була евакуйована до Бельгії та Нідерландів, а згодом до Франції, звідки її відправили до американського госпіталю у Мурмелоні (департамент Марна). Повернулася в країну після серпня 1945 року. Померла 25 січня 2021 р. (Колекція родини Дудеків).

Тітка Маріанна - Маріанна Лучивек, уроджена Новак, нар. 26 XII 1932 р. у Волі Маковській біля Скерневіце. Внаслідок німецької агресії залишилася без опіки батька, лише з мамою та молодшим братом Ришардом. У 1940 році вона відправила цю фотографію до Німеччини з поміткою: «На пам'ять коханому татові надсилає донечка». На той час батько був у полоні. (Колекція родин Лучивків та Новаків).

Тато Зенек.

Зенон Збігнев Скальський, нар. 24 VIII 1927 року в Будзинку. На фото між батьком Станіславом і матір'ю Анною. Воєнний напівсирота. У віці 15 років він втратив батька, який через два роки після арешту помер у 1942 році в концтаборі Аушвіц. Його батько був директором школи в Будзинку та членом Союзу збройної боротьби (ZWZ) в Ленчиці. (Колекція родини Скальських).

ЗАБУТІ МІСЦЯ - НІМЕЦЬКІ БУДИНКИ ДИТИНИ

В дитячих будинках перебували діти від 12 до 14 років. Сироти, напівсироти або діти, покинуті з матеріальних причин ще до вересня 1939 року, а також ті, кого війна позбавила дому та опікунів. У Лодзі та околицях було кілька таких центрів. Хоча вони надавали певну опіку наймолодшим, вони були перш за все місцем, де відбирали дітей для германізації. Будинки перебували у віданні відділу соціального захисту населення та в початковий період окупації - релігійних об'єднань та чернечих організацій. Дітей переміщували між центрами, часто вони проходили через три-чотири установи.

Städt-Kinderheim (Міський дитячий будинок) вул. Brzeźna 3 (Erhard-Patzerstrasse) [1]. У будівлях фабричного комплексу Августа Гертіга німці на партері розташували будинок престарілих для людей похилого віку, на першому поверсі - дитячий будинок для дітей від 6 до 14 років та на третьому поверсі - будинок молоді для молодих людей до 21 року. Перші дані про дітей, які там утримувалися, датуються березнем 1942 року, а будинок працював до січня 1945 року. Осередок міг розмістити від 130 до 164 дітей, загалом через нього пройшло 463 дитини обох статей польського та німецького походження. Там панували важкі, майже табірні умови. До кінця окупації в будинку залишилося 80 дітей. Наразі в будівлі розташовані службові приміщення.

Kinderheim (дитячий будинок) вул. Przędzalniana 66 (Mark-Meissenstrasse) [2]. До війни тут функціонував Міський виховний будинок ім. С. Жеромського. Окупант на його місці відкрив центр для дітей від 6 років, відбірних для германізації. Перші згадки про утримання тут дітей походять з серпня 1940 р. Вміщував до 150 учнів. Будинок завершив своє функціонування 3 липня 1944 року, на той час у ньому перебувало 34 дитини. До того часу через заклад пройшло 890 дітей. Нині в будинку розміщується медичний заклад.

Kinderheim (дитячий будинок) вул. Lokatorska 12 (Zobtenweg) [3]. До початку війни у цьому будинку розташовувалася жіноча реміснична школа сестер честі, яку було закрито в перші місяці окупації. Сестри якійсь час там мали їдальню. Невдовзі їх переселили до інтернату на вул. Karliczna 16, а в 1942 році їх перемістили до табору в Боянові біля Равича. Установа діяла з 1939 р. по 1 XI 1944 р. Тут могло перебувати до 140 вихованців. Через центр пройшло 1022 дитини. Після війни будинок повернувся до сестер, які там організували там дитячий садок.

Säuglingsheim (Будинок малютки) вул. Krzemieniecka 5 (Am Volkspark) [4]. Будівля належала Червоному Хресту. Окупаційна влада в деяких приміщеннях відкрила Будинок малютки, який діяв з 1939 по вересень 1944 року та призначався для наймолодших дітей до 4 років. Він мав у своєму розпорядженні 100 місць. Через осередок пройшло 857 учнів, тут померло 85 дітей, більшість за часів епідемії в березні-квітні 1940 р. На момент ліквідації будинку тут перебувало 69 дітей, яких було вивезено з Лодзі. Після війни в будинку розташовувалася дерматологічна лікарня, наразі приміщення не використовується.

Kinderheim (дитячий будинок) вул. Karolewska 51 (Thaerstrasse) [5]. Окупант використовував будівлі довоєнного дитячого будинку. Центр діяв до 1945 року, мав 130 місць, приймав дітей до 14 років. Через центр пройшло 884 дитини, з яких 100 померло. Будівля не збереглася.

Інші осередки:

Übergangsheim (перехідний будинок) вул. Kopernika 36 (Friedrich Gosslerstrasse) [6].

Kinderheim (дитячий будинок) вул. Smentarna 10a (Friedhofstrasse) [7].

Kinderheim (дитячий будинок) вул. Przyszkole 38 (Ardenenstrasse) [8].

Mariavitisches Waisenhaus (сиротинець) вул. Rewolucji 44 (Zietenstrasse 266) [9].

Erziehungsheim „Juvenat“ (Виховний будинок сестер-уршулянок „Juvenat“) вул. Czerwona 6 (Rotgarnstrasse) [10].

Erziehungsheim Sienkiewiczówka (Виховний будинок сестер-служниць „Sienkiewiczówka“)

вул. Pabianicka 65 (Breslauerstrasse) [11].

Тимчасовий будинок Салезіанського Товариства вул. Wodna 34 (Ostmarkstrasse/Askaniemstrasse) [12].

Джерело фото:
MDP, фот. Р. Боровська

У ПОШУКУ «ГАРНОЇ КРОВІ»

Відповідно до німецької расової політики, пошук «гарної крові», тобто людей, які відповідають певним параметрам психофізичним, впроваджувався в кожному дитячому будинку і в кожному таборі. Відібрані діти були направлені на дообстеження в спеціалізовані в цій галузі місця. Тільки після позитивного проходження всього процесу їх відправляли до центрів германізації. Окрім дітей, германізації підлягали також дорослі.

Abteilung Erb und Rassenpflege des Gesundheitsamtes (Відділ раси та спадковості) Департаменту охорони здоров'я) вул. Piotrkowska 113 (Adolf Hitler Strasse) [14].

У кам'яниці Альберта Беме німецька влада розмістила Департамент охорони здоров'я. Співробітники Відділу раси та спадковості цього департаменту відповідали за проведення попереднього дослідження расового відбору. Збереглися розповіді дітей з дитячих притулків, яких були обрані керівником відділу Г. Грохманом та доставлені для подальших досліджень до приміщень на вул. Piotrkowska 113. Нині в будівлі розташовані служби послуг та офісні приміщення.

Race and Siedlungshauptamt SS Aussenstelle Lager (перегоновий табір) вул. бл. А. Панькевича 15/ раніше - вул. Sporna 73 (Landsknechtstrasse vel Wotanstrasse) [13]. У будівлях загальноосвітньої гімназії, керованої о. бернардинцями окупаційна влада восени 1940 р. відкрила расовий табір, що діяв до січня 1945 р. Там проводилися спеціальні дослідження, в тому числі антропологічні, з точки зору володіння скандинавськими характеристиками. Тут перебували цілі родини, але також і окремі дорослі та діти. Після війни будинки повернулися до рук монахів. Нині там знаходиться комплекс шкіл о.о. Бернардинців.

Lebensborn (осередок товариства „Źródło Źycia”) вул. Krajowa 15 (Humuserde 15). Ймовірно на терені Лоздзі-Хеленів німці утворили осередок Lebensborn. Про існування центру свідчить лише звіт Урядової делегації до краю від 1942 р. Однією із можливих локалізацій мали бути будівлі колишнього єврейського притулку.

Джерело фото:
MDP, фот. Р. Боровська

Джерело фото:

Тереса Квапіш, нар. 25 II (V) 1938 р. в Лодзі, Польща. Була відібрана в опікуна, привезена до Бручкова, далі - до Німеччини.

Отримала нову ідентифікацію - Ірмгард Шебеста. В 1950 г. перебувала в центрі Bad Aibling на території американської окупаційної зони (Інститут національної пам'яті).

Ришард Шміт, нар. 8 IV 1933 р. в Лодзі, поляк. Перебував в Будинку дитини на вул. Przędzalnia 66. Перевезений до Острова, далі - Німеччини. Розшукуваний бабусею (Інститут національної пам'яті)

НАС ВИСЕЛЯЛИ ЦІЛОЮ РОДИНОЮ

Центр переселення в Познані, філія в Лодзі, у співпраці з Управлінням зайнятості відкрив в Лодзі та Костянтинові-Лодзькому п'ять перселенських таборів. На короткий час тут розміщували сім'ї переміщених осіб, разом із дітьми та іншими людьми, яких потім відправляли на рабську працю.

Durchgangslager I (переселенський табір) ul. Łąkowa 4 (Wiesenstrasse, а згодом - Flottwelstrasse) [16]. Табір був відкритий у фабричному комплексі Баруха Аншеля Гліксмана. Він був побудований першим і служив центральним табором. Дівав від грудня 1939 р. до кінця 1944 р. Зараз у корпусах фабрики розміщується заклад професійного розвитку. Воєнні події вшановує споруджений перед будинком обеліск з пам'ятною дошкою.

Durchgangslager II (переселенський табір) ul. Żeligowskiego 41/43 (Gneisenaustrasse) [17]. У будівлях ватної фабрики "Łofawa" Дора Фрейдман та ТОВ започаткували у 1940 році другий переселенський табір, який діяв до кінця 1944 року. Корпуси заводу не збереглися, на їх місці збудували житловий комплекс.

Auffanglager/Sammellager (приймальний/збірний табір) вул. Коперніка 53/55 (Fridrich Gosslerstrasse) [18]. У будівлі прядильної фабрики Фридерика Абеля було відкрито табір, який завдяки своєму розташуванню слугував місцем збору. Саме сюди в першу чергу потрапляли переселенці після приїзду до Лодзі, чи прийомі на роботу. Тут їх перенаправляли, щоби вони чекали на транспорт. Табір функціонував в роках 1940-1944. Сьогодні у відновлених фабричних будинках розміщується медичний заклад.

Sammellager/Krankenlager (збірний табір/шпиталь) ul. 28. Pułku Strzelców Kaniowskich 32 (Tautentzienstrasse) [19]. Для хворих переселенців і примусових робітників у фабричних будівлях Лодзького антигебрацького товариства було відкрито тимчасовий провізорський шпиталь, де до лютого 1940 року сестри Альбертинки тримали притулок для жінок. Цей центр діяв до січня 1945 року, найдовше серед інших переселенських таборів у Лодзі. Подібно як і до війни, з модернізований комплекс обслуговує нужденних мешканців Лодзі, в ньому знаходиться будинок соціальної опіки № 2.

Джерело фото:
MDP, фот. Р. Боровська

„ЛЮДСТВО ПОВИННО ДАТИ ДИТИНІ ВСЕ, ЩО НАЙКРАЩЕ”

Женевська декларація, 1924 р.

«Моя сім'я опинилася в кімнаті № 3, де було 800 осіб. Там не було ні ліжок, ні нар, були ніби сектори чи спальні місця, відокремлені від проходу дошками. На підлозі була розкидана солома, на якій ми спали. Ми накривалися своїм одягом, або ковдрами. Санітарний стан кімнати, як і решти інших, був дуже поганий, тому що вся кімната була усіяна вошами та клопами, приміщення було дуже тісним, ширина спального місця на одну людину складала всього 45 см. [...] Примітивні туалети – латрини знаходились поза будівлею».

Ільдефонс Алекси, нар. 14.03.1927 р. у Гнезні,
в'язень переселенського табору в Константинові
Лодзькому, примусовий робітник.

«Поруч була дитяча лікарня, до якої виносили від нас хворих дітей. Я зі своїм хворим сином Здиславом не могла лягти до тієї лікарні, бо мусила б залишити без опіки решту дітей і хворого чоловіка. Саму хвору дитину до лікарні не приймали».

Марія Яскольська, ур. Григель, ув'язнена переселенського
табору, мати померлого у віці 7 місяців Здіслава.

Джерело цитат: OKŚZpNPwŁ, спр. Ds. 37/67, т. I, рак. 122, 201; т. II, к. 387-388.

Джерело фото: Пропагандистські фото лікарняної зали з переселенського табору в Лодзі (Інститут національної пам'яті)

«...стояли купками, міцно взявшись за руки. Молодші пригорталися до старших. Кілька найстарших, приблизно по 13-14 років, опікувалися іншими. Старші дівчата та хлопці тримали на руках немовлят, які ледве ходили. Діти були брудні в літньому одязі [...]. Вони тримали в руках вузлики, в яких було все їхнє майно: шматочки хліба, маленькі іграшки, дзеркала тощо. Вони були налякані і не хотіли говорити. Лише через деякий час нам вдалося пояснити, що ми не німці і хочемо їм допомогти».

Спогади Яніни Зеліни, польської лікарки з
переселенського табору на Żeligowskiego, що
описує дітей з Лідіці та Лежаків. Семеро з них
було закваліфіковано до германізації, 82
дитини було замордовано.

АРЕШТИ – ПЕРЕХІДНІ МІСЦЯ ІЗОЛЯЦІЇ НАЙМОЛОДШИХ

На території окупованої Лодзі було три в'язниці, підпорядковані Державній поліції, в яких тримували дорослих, підлітків і навіть дітей. Найпоширеніші звинувачення на адресу наймолодших стосувалися відсутності догляду, крадіжки, бродяжництва, відмови батьків підписати Volksliste. Заарештовані діти та молодь потрапляли, між іншим, до табору на вул. Przemysłowa, в'язниці на вул. Sterlinga, чи на Radogoszcz.

Staatspolizei in Litzmannstadt (тюрма гестапо) ul. Anstadt 7/9 (Gardestrasse) [21]. У будівлях гімназії Товариства єврейських середніх шкіл у період з листопада 1939 р. по січень 1945 р. діяла тюрма гестапо. Сьогодні будівлі повернуто освітню функцію і зараз у ній розміщується XII Загальноосвітній ліцей ім. С. Виспянського. На фасаді будівлі розміщено пам'ятну дошку.

Kriminalpolizei in Litzmannstadt - Polizeigefängnis (в'язниця кримінальної поліції) вул. Kilińskiego 152 (Buschline) [22]. У будівлі 12-ї дільниці державної поліції у грудні 1939 року було відкрито в'язницю кримінальної поліції, яка діяла до січня 1945 року. Нині в будівлі розташована районна прокуратура міста Лодзь.

Polizei Präsidium Polizeigefängnis (в'язниця Президії поліції) вул. Kopernika 29 (Friedrich-Gosslerstrasse) [23]. У кам'яниці, яка під час розборів та в міжвоєнний період виконувала функції в'язниці, окупаційна влада в січні 1940 р. відкрила слідчу тюрму, а з 1942 - слідчий ізолятор. У дворі будинку була поставлена шибениця, де виконувалися смертні вироки. Сьогодні в цій будівлі розміщується IV Комісаріат Головного управління міської поліції в Лодзі.

«Я не пам'ятаю точної дати, але думаю, що це було восени 1942 року, коли до квартири зайшов чоловік у цивільному і сказав мені, що подбає про мене, і він забрав мене з квартири, потім відвіз до в'язниці на вул. Kilińskiego в Лодзі. Я був у цій тюрмі кілька місяців, а потім з групою інших хлопців мене перевезли до табору для польських дітей і молоді в Лодзі».

Міхал Здановський, нар. 29 вересня 1936 р. Після арешту матері у 6-річному віці він 3 місяці сидів у квартирі сам. В'язень тюрми Кріпо та табору на вулиці Пшемисловій.

Джерело цитати: OKŚZpNPwŁ, Протокол допиту свідка Міхала Здановського (1970 р.), спр. S 36. 2019. Zn, к. 1410 v.

Джерело фото:
MDP, фот. Р. Боровська

ТЮРМИ З ВИРОКОМ І БЕЗ ВИРОКУ

Окупаційна влада на територіях, включених до Третього Рейху, запровадила кримінальне право для поляків та євреїв, яке зрівняло молодь від 14 років з дорослими. Неповнолітні, які поставали перед німецьким судом, часто не розуміли в чому їх звинувачують і який вирок отримали.

Polizeigefängnis (поліцейська в'язниця для чоловіків) вул. Sterlinga 16 (Robert Koch Strasse) [24]. У будівлях довоєнної тюрми окупаційна влада відкрила 10 вересня 1939 року поліцейську тюрму, яка діяла до січня 1945 року. Прославилася вона завдяки тортурам, які застосовували працівники гестапо під час слідств. Після війни цільове призначення будівлі не змінювали і відкрили там в'язницю воєводського управління громадської безпеки. Наразі в будинку функціонує медична клініка, а на фасаді розміщено пам'ятні дошки.

Polizeigefängnis für Frauen (жіноча поліцейська в'язниця) вул. Gdańska 13 (Danzigerstrasse) [25]. У довоєнних будівлях тюрми з вересня 1939 року по січень 1945 року функціонувала поліцейська в'язниця для жінок. Серед полонених була група дівчат, яких потім відправили до табору на вулиці Przemysłowa. На даний час будівля є садибою Музею традицій незалежності в Лодзі.

Gefangenenlager/Sammellager Radogosch (табір для полонених/збірний табір) вул. Liściasta 17 (Wasserpfad) [26]. На фабриці Глазера з листопада 1939 року по січень 1940 року діяла в'язниця/перехідний табір, створена для потреб Inteligenzaktion. Однією з наймолодших в'язнярок була Яніна Боровська (нар. 22 червня 1935 р.). В теперішній час у будівлях розташований Завод поршневих кілець „Прима”. На фасаді будівлі встановлено пам'ятну дошку.

Auffanglager/Sammellager (транзитний табір/збірний табір) ul. Zgierska 147 (Hohensteiner Strasse) [27]. У будівлях комбінату вовняних і шовкових тканин Самуеля Аббе з кінця 1939 року та до червня 1940 року існував пересильний / збірний табір. На його місці в липні 1940 р. були створена Erweitertes Polizeigefängnis та Arbeitserziehungslager (розширена поліцейська в'язниця та виховний трудовий табір). Тут ув'язнювали політичних і кримінальних в'язнів. При ліквідації в'язниці в січні 1945 року німці вбили перебуваючих там ув'язнених, спаливши їх живцем. Ця подія живе в колективній пам'яті як «радогоська масакра». Нині тут знаходиться музей традицій незалежності у Лодзі – Радогоський мартирологічний відділ.

Джерело фото:
MDP, фот. Р. Боровська

«ВИХОВАННЯ» ТА ПРАЦЯ – ТАБОРИ ТА НАВЧАЛЬНІ ОСЕРЕДКИ

Polen-Jugendverwahrlager der Sicherheitspolizei in Litzmannstadt (табір поліції безпеки для дітей та молоді) вул. Przemysłowa 34 (Faust Strasse) [28]. У грудні 1942 року на території, відокремленій від Лодзького гетта, було створено табір для дітей та молоді. Це був єдиний Jugendschutzlager в окупованій Польщі. Підраховано, що через табір та його філії в Дзержонзі та Константинові-Лодзькому пройшло близько 3200 дітей. Наймолодшим в'язнем була Яніна Казімерчак, яку потрапила до табору у віці півтора року. В осередку загинуло понад 100 дітей. Було ідентифіковано 77 загиблих. Санітарно-побутові умови, а також важка праця та система покарань, призводили до біологічного та психологічного знищення молодих в'язнів. На території колишнього табору в 1960-х роках збудували житловий масив. У новій міській зоні збереглося шість будівель часів діяльності табору. На будівлі комендатури є пам'ятна дошка, а всередині садиби встановлено дві скульптури «Kinder Muster» авторства д-ра Марціна Мельчарєка, які пов'язані з табором.

Arbeitserziehungslager – AEL («виховний» трудовий табір) Sikawa, вул. Beskidzka 54 (Stockhof, Am Bach 40) [29]. Табір був побудований на території сільськогосподарського господарства. Дівав з березня 1943 року по січень 1945 року. В основному туди потрапляли люди, які відмовилися працювати, або втікали з робіт. До кінця своєї діяльності він виконував функції поліцейної тюрми. Нині в цьому місці діє в'язниця № 1 у Лодзі.

Ausbildungswerkstätten [AW] des Reichsluftfahrtministerium (Навчальні майстерні Міністерства авіації Рейху) вул. Wodna 34 (Askanierstrasse) [30] та школа-інтернат на вул. Piramowicza 11/13 (Pulvergasse) [31]. У будівлях Механічної школи та Загальноосвітнього ліцею Салезіянського Товариства окупант відкрив навчальні майстерні. Першими слухачами курсів були учні останнього класу школи, закритої навесні 1940 року. Осередок працював у рамках більшої системи, а подібні установи були в Познані, Кракові, Ченстохові, Варшаві та Львові. Протягом тримісячних курсів майбутніх підневільних робітників навчали збройової промисловості. Заклад завершив свою діяльність на рубежі 1944/1945 рр. Нині в будівлі розміщено комплекс Салезіянських шкіл.

Джерело фото:
MDP, фот. Р. Боровська

НЕВОЛЬНИЧА ПРАЦЯ

“Пам’ятаю, як мене завели у великий барак, кімната була повна дітей, що плакали, а серед них - мій плачущий брат і я, тиха, яка ще не розуміла, що це не поїздка, а тюрма”.

Ева Гаус-Новаковська, нар. 22 VI 1938 в Познані, полька. Заслана до табору на Пшемисловій у вересні 1943 р. разом із старшим братом Анджеєм. У липні 1944 р. разом із найменшими ув’язненими була перевезена до табору в Потулицях.

«У 1942 році 14-річним хлопцем я працював на фабриці амуніції у Лодзі на вулиці Wodna. Через саботаж, який я вчинив під час виробництва спорядження, за намовою старших робітників мене забрали до в’язниці в Радогощі, а потім до трудового табору в Сікаві. Я пройшов через пекло, мене били і катували [...]».

Станіслав Деніс нар. 18 IX 1928 р. в Лодзі, йому помилково видали свідоцтво про смерть, а потім звільнили з табору. Знесилений, він переховувався від окупантів, які зрозуміли свою помилку і почали пошуки.

“Усю нашу групу привезли до Лодзі і розмістили в будівлі костелу отців салезіан [...] відразу після прибуття, кожного з нас сфотографували, а потім ми отримали посвідчення. [...] біля костелу був виробничий цех, де працювали всі дівчата. Територія навколо костелу була огорожена, а біля входних воріт цілодобово чергувала озброєна охорона. [...] Наша життєва ситуація була дуже важкою. Нас помістили в приміщення костелу, який не опалювався. Ми спали на дерев’яних двоярусних ліжках із солом’яними матрацами і кривалися ковдрами. [...] Ми отримували невеликі, низькокалорійні пайки і постійно були голодні. Санітарні умови також були поганими”.

Кристина Кубяк, нар. 31 V 1928 р. в Каліші, в’язнярка навчальних майстерень Міністерства авіації на Wodna 34.

Джерело цитати: OKŚZpNPwŁ, Zeznanie Krystyny Kubiak (1990), спр. S 4/00/Zn, т. IVa, арк.85-86; Obozy hitlerowskie w Łodzi, red. A. Głowacki, S. Abramowicz, Łódź 1998, s. 193-194, J. Sowińska-Gogacz, B. Torański, Mały Oświęcim. Dziecięcy obóz w Łodzi, Warszawa 2020, s. 98. Джерело фото: В’язні з табору на вул. Пшемисловій (Інститут національної пам’яті).

ГЕТТО ЛІЦМАНШТАДТ

На території Лодзі, включаючи Балуту та Старе місто, німецька влада заснувала в лютому 1940 р. ізольований район для євреїв – гетто Ліцманштадт [32], яке діяло до серпня 1944 р. Це було найбільше гетто після варшавського та найдовше діюче гетто в окупованій Польщі. Через це місце пройшло понад 200 тисяч євреїв, з яких вижили лише кілька тисяч. Це місто в місті було свого роду великим табором, який працював на військові потреби Третього Рейху.

“Цьому - брат, а тому - сестра, тому - тато, а тій - мати, двоюрідний брат, тітка! Кожен залишив когось. Такого відчаю не бачили під час найбільшої інтенсивності виселення, не було чути стільки плачу та галасу. Тут і там стоять купки заплаканих жінок, дітей і безпорадних чоловіків, які були розлучені зі своїми близькими таким неймовірним чином”. Ці слова стосуються однієї з найтрагічніших сторінок історії гетта – Великої шпери. Протягом семи днів 1942 р. німецька влада вивезла до осередку знищення в Хелмні над Нерем 15 тисяч осіб, у тому числі дітей до 10 років, похилих людей старших 65 років, хворих та немічних.

Гетто в гетті – циганський табір (Zigeunerlager) [33]. На невеличкій території, відгородженій від гетта, німецька влада в листопаді 1941 р. створила табір для ромів і синті з Бургенланду. У ньому перебувало понад 5 тис осіб, у тому числі 2689 дітей. Через погані санітарно-побутові умови, за короткий час на його території стався вибух епідемії тифу. Окупант, побоюючись поширення епідемії в місті та гетті, вирішив його ліквідувати, що й відбулося у січні 1942 року. Ув'язнених було вивезено до центру знищення в Хелмно на Нерем.

Джерело тексту:

Kronika getta łódzkiego/Litzmannstadt Getto, t. 2, red. J. Baranowski, K. Radziszewska, A. Sitarek, M. Trębacz, J. Walicki, E. Wiatr, P. Zawilski, Łódź 2009, s. 481.

Джерело фото:

United States Holocaust Memorial Museum.

МАРИСІН – АНКЛАВ У ГЕТТО

«Пан начальник, розважаючись у суботу після обіду на Марисіні, переглянув дітей, які залишалися стояти на колінах. Дитячі гурти під керівництвом вихователів продефілювали бадьорим кроком перед настоятелем єврейської старшини».

Марисін розташований у північно-східній частині гетто, то символічна територія. З одного боку, це було місце, звідки зі станції Радегаст відправлялися транспорти євреїв до центрів знищення. З іншого боку, серед мешканців гетто він вважався синонімом добробуту через сільськогосподарські угіддя, сади та місця відпочинку, а також анклав, де було чути дитячий сміх. У цьому просторі, за адресою вул. Marysińska 100 та вул. Okorowa 119, до 1941 р. діяли дитячі будинки, які потім перемістили в одну точку на вул. Franciszkańska 102. На цій території була школа на вул. Marysińska 48 та т. зв хахшары, в яких єврейську молодь навчали працювати в сільському господарстві. Влітку тут організували колонію для найбідніших. Офіс дитячої колонії та відділ дитячої кухні знаходилися за адресою: вул. Zagajnikowa 23. У Марисіні було одне унікальне місце, яке поєднувало долі польських та єврейських дітей. До моменту виокремлення з гетто території для німецького табору для польських дітей, на вул. Przemysłowa 34, тут функціонував профілакторій для єврейських дітей. Пізніше тут розмістилася комендатура табору.

Джерело тексту:

Chronicle of the Łódź Ghetto/Litzmannstadt Getto, ed. J. Baranowski, K. Radziszewska, A. Trębacz, J. Walicki, E. Wiatr, P. Zawilski, Łódź 2009, 197 с.

Джерело фото:

Державний архів у Лодзі.

Меморіальний музей Голокосту США.

БІБЛІОГРАФІЯ

Архіви: Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej

Polski Czerwony Krzyż.

Główna Komisja Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu - Instytut Pamięci Narodowej 1991-1999.

Okręgowa Komisja Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu.

Archiwum Państwowe w Łodzi

Przełożony Starszeństwa Żydów w Getcie Łódzkim

Archiwum Państwowe w Poznaniu

Namiestnik Rzeszy – Poznań

Muzeum Tradycji Niepodległościowych w Łodzi

A-10933

United States Holocaust Memorial Museum Колекції родин:

Dudek, Fronczek, Łuczywek, Minich, Nowak, Skalskich, Sliwińskich, Złotowskich.

Документи та друковані джерела

Oddziałowa Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu w Łodzi, sygn. S 4/00/Zn, Ds. 37/67, S 36.2019.Zn.

A. Augustyniak, Na targu niewolników III Rzeszy, Warszawa 2024, s. 28.

Література:

Boczek H., Boczek E., Wilczur J., Wojna i dziecko, Warszawa 1986.

Cygański M., Z dziejów okupacji hitlerowskiej w Łodzi 1939-1945, Łódź 1965.

Dzieci i młodzież w latach drugiej wojny światowej, red. Cz. Pilichowski, Warszawa 1982.

Hrabar R., Tokarz Z., Wilczur J.E., Czas niewoli, czas śmierci. Martyrologia dzieci polskich w okresie okupacji hitlerowskiej, Warszawa 1979.

Kronika getta łódzkiego/Litzmannstadt Getto, t. 2, red. Baranowski J., Radziszewska K., Sitarek A., Trębacz M., Walicki J., Wiatr E., Zawilski P., Łódź 2009, s. 481.

Ludność cywilna w łódzkich obozach przesiedleńczych, red. J. Żelazko, Łódź, 2010.

Łódź pod okupacją 1939-1945. Studia i szkice, red. T. Toborek, M. Trębacz, Łódź-Warszawa 2018.

Nauczono nas płakać bez łez..., red. I. P. Maj, A. Janicki, Łódź 2021.

Obozy hitlerowskie na ziemiach polskich 1939-1945. Informator encyklopedyczny, red. Cz. Pilichowski, Warszawa 1979.

Obozy hitlerowskie w Łodzi, red. A. Głowacki, S. Abramowicz, Łódź 1998.

Ossowski A., Dzieci z zielonego autobusu. Z zeznań o niemieckim obozie dla polskich dzieci przy ul. Przemysłowej w Łodzi (1942-1945), Łódź – Warszawa 2022.

Person K., Steinert J.-D., Przemysłowa Concentration Camp. The Camp, the children, the trials, Londyn 2022.

Pilichowski Cz., Zbrodnie hitlerowskie na dzieciach i młodzieży polskiej, Warszawa 1972.

Podolska J. Litzmannstadt-Getto. Miejsca. Ludzie. Pamięć, Łódź 2020.

Raport o stratach poniesionych przez Polskę w wyniku agresji i okupacji niemieckiej w czasie II wojny światowej 1939-1945. Opracowanie, t. I.

Rozenstajn S., Notatnik, opr. M. Polit, Warszawa 2008.

Sowińska-Gogacz J., Torański B., Mały Oświęcim. Dziecięcy obóz w Łodzi, Warszawa 2020.

Tułacze. Wyszędlenia z ziem polskich inkorporowanych do III Rzeszy podczas II wojny światowej, red. L. Majewska, Łódź 2023.

Witkowski J., Hitlerowski obóz koncentracyjny dla małoletnich w Łodzi, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1975.

Zabrał ich ogień... Piekło więzienia na Radogoszczu w świetle losów ludności Kraju Warty w okresie II wojny światowej, red. K. Czekaj-Kotynia, A. Janicki, B. Kowska,

J. Parol, Łódź 2021.

Zbrodnie hitlerowskie wobec dzieci i młodzieży łodzi oraz okręgu łódzkiego. Materiały z sesji naukowej zorganizowanej 12 VI 1979 r. w Łodzi, red. A. Galiński, J.

Zamojska, Łódź 1979.

Zbrodnie i sprawcy. Ludobójstwa hitlerowskie przed sądem ludności i historii, red. Cz. Pilichowski, Warszawa 1980.

Кінонотації та репортажі:

Запис свідка історії Кристини Злотовської, уродженої Клімкевич, 2024, Музей польських дітей - жертв тоталітаризму.

Кадри з фільму «Ліцманштадт – геена польських дітей», фото: Міхал Тулінський, реж. Катажина Пелка-Вольштайн, 2024 р.

Висловлюємо щире подяку за допомогу керівництву та працівникам:

Державного архіву в Лодзі,

Державного архіву в Познані,

Інституту національної пам'яті,

Музею іграшок та забави в Кельцях.

EN DE UA

Ministerstwo Kultury
i Dziedzictwa Narodowego

---

muzeum
dzieci
polskich
ofiar totalitaryzmu